
Alte noutăți epigrafice de la Ilișua: o *tessera militaris* și litere de metal descoperite în castrul auxiliar

Dan DANA
Corneliu GAIU

Cuvinte cheie: epoca romană, instrumentum inscriptum, tessera militaris, Ilișua.

Mots-clé : l'époque romaine, instrumentum inscriptum, tessera militaris, Ilișua.

Niciun alt sit auxiliar din Dacia romană nu s-a bucurat în ultimii ani de o situație mai prielnică în privința noutăților epigrafice precum castrul auxiliar de la Ilișua¹, unde staționa una dintre cele mai cunoscute unități de cavalerie din Dacia Porolissensis, și anume *ala I Tungrorum Frontoniana*². Descoperirile din săpăturile sistematice, la care se adaugă descoperiri întâmplătoare și, în ultimii ani, restaurarea minuțioasă a resturilor metalice, au prilejuit publicarea unor piese epigrafice de însemnătate variabilă, dar fiecare interesantă prin genul, suportul, grafia și, nu în ultimul rând, prin informația oferită.

Cea mai importantă descoperire de la Ilișua este fără nici o îndoială o dedicație fragmentară din anul 246: primele sale ediții au fost oportunitate emendate, surpriza de proporții fiind oferită de mențiunea unui *territorium ARCOBA[---]*³, ceea ce constituie una dintre prea puținele atestări de *territoria* din Dacia romană⁴. Ea ar trebui

-
- 1 Inscripțiile cunoscute de multă vreme sînt cuprinse în *CIL* III 786-820, 1633, 7629, 8074; cele descoperite ulterior sînt reluate în repertoriul lui C. C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia (ILD)*, București, 2005, p. 293-295, nr. 796-803; pentru un catalog epigrafic recent, vezi S. Nemeti, „Society and Religion in Ilișua”, *Classica et Christiana* 5, 2010, p. 395-433; toate aceste inscripții vor fi republicate de către Ioan Piso (*IDR* V). Pentru sit, vezi D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua*, Bistrița, 1997; C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj, 2011; iar pentru descoperirile monetare, C. Găzdac, C. Gaiu, E. Marchiș, *Arcobadara (Ilișua)*, Cluj, 2011 (*Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania* 6). Pentru observații și sugestii, ținem să adresăm mulțumiri lui Michel Christol, Monique Dondin-Payre, Werner Eck, Florian Matei-Popescu și Radu Zăgreanu.
 - 2 Pentru această trupă, vezi D. Protase, „Neue Daten über die *Ala I Tungrorum Frontoniana* in Dakien”, în E. Weber, G. Dobesch (ed.), *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Arthur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495-504; J. E. H. Spaul, *Ala². The Auxiliary Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, Andover, 1994, p. 117-123, nr. 39 (cu multe greșeli); O. Țentea, F. Matei-Popescu, „*Alae et Cohortes Daciae et Moesiae*. A Review and Updating of J. Spaul's *Ala² and Cohors²*”, *ActaMN*, 39-40, 2002-2003, p. 271-272; C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuții la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002, p. 78-80.
 - 3 Trei articole importante: S. Nemeti, M. Bărbulescu, „*Territorium Arcobadarense*”, *EphNap*, 16-17, 2006-2007, p. 107-118 (= *AÉ*, 2006, 1130); I. Piso, „*Note sur le territorium Arcobadarense*”, *ActaMN*, 43-44, 2006-2007, p. 163-166 (= *AÉ*, 2007, 1190); S. Nemeti, M. Bărbulescu, „*Arcobadara*”, *Latomus*, 69, 2010, p. 436-446. Pornind de la această inscripție, Sorin Nemeti va publica o carte intitulată *Finding Arcobadara. Essay on the Geography and Administration of Roman Dacia* (Cluj, 2015).
 - 4 Un altul apare într-o inscripție din afara provinciei, din prima jumătate a sec. III (la Doliche, în Siria): este vorba de epitaful unui legionar, *A[---]s Vitalis, ex provincia Dacia Sup(eriore), ter(r)ii(torio) Bassiana(e)*. Publicat de M. Facella, M. A. Speidel, „*From Dacia to Doliche (and Back). A New Gravestone for a Roman Soldier*”, în E. Winter (ed.), *Von Kummuh nach Telouch. Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene*, Bonn, 2011 (*Asia Minor Studien* 64/*Dolichener und Kommagenische Forschungen* 4), p. 207-215 (= *AÉ*, 2011, 1467), acest nou document a fost deja comentat de F. Matei-

Dan DANA, CNRS/ANHIMA (Paris), e-mail: ddana_ddan@yahoo.com

Corneliu GAIU, Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud, e-mail: corneliugaiu@gmail.com

înțeală acum ca o dedicație [*Geni]o terr[ist(orii) Arcoba(rensis?)*]: numele antic al sitului de la Ilișua, îndubi-
tabil de factură dacică, era cel mai probabil **Arcobara*, dacă ținem seama de variantele grafice (din păcate co-
rupte) pe care le întâlnim în *Geografia* lui Ptolemeu, la care se adaugă acum dedicația fragmentară. *Arcobadara*,
forma încetățenită în istoriografia română, provine dintr-o variantă manuscrisă a *Geografie* lui Ptolemeu, fiind
fără nicio îndoială coruptă. Or, în noua ediție critică a pasajului din *Geogr.* 3.8.6⁵, grafia din alte manuscrise
este Αρκοβάρα{δα}, la rîndul ei ușor coruptă, ceea ce permite restituirea ipotetică **Arkobara*⁶.

Au mai fost publicate în ultimul deceniu:

- mai multe inscripții fragmentare, dintre care două dedicații ale comandantilor alei⁷;
- un altar cu un interesant relief fragmentar sub care a fost gravată o dedicație în greacă pe 3 rînduri,
închinată probabil zeilor tămăduitori Esculap și Hygia; ei sînt desigur cei onorați cu epitetul frecvent
epēkooi, „care ascultă rugile”⁸;
- un pond de plumb rectangular opistograf, înscris tot în greacă⁹;
- un lot de diplome militare, care nu sînt două, așa cum s-a crezut inițial, ci nu mai puțin de patru, toate
datînd din timpul domniei lui Antoninus Pius¹⁰;
- un *graffito* în scriere cursivă pe un mic vas de băut, aparținînd unui *duplicarius*, pe nume Priscus¹¹;
- alte trei piese, tot în genul *instrumentum*, sînt încă inedite¹².

Putem acum prezenta alte două tipuri de inscripții, ținînd de *instrumentum inscriptum*.

-
- Popescu, „*Territorium Bassianae* din Dacia Superior”, în D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei (ed.), *Archaeology: Making off and Practice. Studies in Honor of Mircea Babeș at his 70th Anniversary*, Pitești, 2011, p. 351-362; de C. C. Petolescu, „Un nou toponim din Dacia Superior: *Bassiana*”, *SCIVA*, 63, 2012, p. 137-140 (cu localizare discutabilă); și de D. Dana, „Notices épigraphiques et onomastiques II”, *ZPE*, 190, 2014, p. 166-167, nr. 22. Contextele de atestare sînt însă diferite: cultural și instituțional în cazul Arcobarei; mai degrabă simplă precizie geografică într-o inscripție funerară, în cazul Bassianei.
- 5 A. Stückelberger, G. Graßhoff, *Klaudios Ptolemaios. Handbuch der Geographie, I (Einleitung und Buch 1-4)*, Basel, 2006, p. 314.
- 6 Pentru o discuție detaliată a formei toponimului, vezi D. Dana, S. Nemeti, „Ptolémée et la toponymie de Dacie (I. **Arcobara*)”, *Classica et Christiana*, 7, 2012, p. 411-417. Recent, Constantin C. Petolescu pare agasat de această emendare (*CronEpigrRom*, XXXII, 2012, 1567: „acest toponim [*Arcobara*] devine obsesiv”), de vreme ce susține în continuare propria ipoteză: așezarea dezvoltată lângă castru s-ar fi numit în opinia domniei sale *Tongri* (cf. *Geogr. Rav.* 4.5, sub forma coruptă *Congri*) sau *Ad Tongros*, fiind un sit vecin cu acea *Arcobadara*, cum mai argumentase în *CronEpigrRom*, XXIX, 2009, 1373 (cf. și *SCIVA*, 63, 2012, p. 139 n. 15; *CronEpigrRom*, XXXII, 2012, 1582, notă; *AÉ*, 2010, 1359, comentariu). Și mai recent, C. C. Petolescu propune o altă emendare a toponimului transmis în *Geografia* lui Ptolemeu, în *APKOBZAZAPA* (*SCIVA*, 65, 2014, p. 356 n. 2, cf. *CronEpigrRom*, XXXIII, 2013, 1606), care ni se pare extrem de improbabilă. Toate aceste propuneri, pe cît de ipotetice pe atît de complicate, ignoră deliberat argumentele avansate de S. Nemeti și D. Dana în articolul din 2012.
- 7 V. Wollmann, R. Ardevan, „*Disiecta membra*. Inschriftenfragmente aus Dakien”, în C. Gaiu, C. Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj, 2006, p. 670-675, nr. 4-8 (= *AÉ*, 2006, 1127-1130); altele în C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj, 2011 (= *AÉ*, 2011, 1071-1072; cîteva observații la C. C. Petolescu, *CronEpigrRom*, XXXIII, 2013, 1606); unele au fost reeditate recent de către I. Piso, „*Studia Porolissensia IV*”, *Revista Bistriței*, 27, 2013, p. 48-51, nr. 12-14.
- 8 Bibliografia anterioară și nouă ediție: D. Dana, „«Orientaux» en Dacie romaine. Réédition d’une dédicace grecque d’*Arcobara/Ilișua* (*SEG LVII 683* = *AÉ*, 2006, 1131)”, *Classica et Christiana*, 9, 2014, p. 85-95.
- 9 L. Ruscu, „Ein Gewicht aus dem Römerkastell von Ilișua (Kreis Bistrița-Năsăud)”, *EphNap*, 20, 2010, p. 205-210 (= *AÉ*, 2010, 1363).
- 10 D. Protase, „Fragmente din două diplome militare romane descoperite în Dacia Porolissensis”, *Revista Bistriței*, 24, 2010, p. 163-170 = „Fragmente zweier römischer Militärdiplome aus Dacia Porolissensis”, în I. Piso et alii, *Scripta Classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj, 2011, p. 331-337. Lecturile și datarea au fost îmbunătățite de C. C. Petolescu, *CronEpigrRom*, XXX, 2010, 1439-1440 (= *AÉ*, 2010, 1361-1362), și *CronEpigrRom*, XXXI, 2011, 1528. Cele 4 diplome, cunoscute doar prin fragmente din tabula II, sînt în curs de republicare în revista *ZPE* de către semnatarii acestui articol, cu lecturi complete și datări mai bine asigurate (anii 144-146, 154-156, ca. 155).
- 11 D. Dana, C. Gaiu, R. Zăgreanu, „Un nou *duplicarius* din *ala I Tungrorum Frontoniana* atestat pe un vas descoperit în castrul roman de la *Arcobara/Ilișua*”, *Revista Bistriței*, 26, 2012, p. 49-56; *CronEpigrRom*, XXXII, 2012, 1582 – unde însă C. C. Petolescu transcrie greșit *Priscus dupl(icarius)*, în locul mărcii de proprietate la genitiv, *Prisci dupl(icarii)*.
- 12 Inscripție fragmentară pe o tăbliță de bronz, în curs de publicare de către Carmen Ciongradi; un obiect nedefinit, cu ștampila *TERMINALIS*; un inel de argint, cu două rînduri de litere, descoperit în campania din 2014, în nivelul unei barăci timpurii din *retentura sinistra*.